

نحوه طراحی طرح تحقیق (با تأکید بر رساله های دانشگاهی علوم قرآنی)

کامیار صداقت ثمرحسینی

دانشجوی مقطع دکترای اندیشه سیاسی

چکیده:

در این نوشتار به بررسی اصول کلی در تهیه طرح تحقیق رساله های دانشجویان رشته های علوم قرآنی می پردازیم نگارش طرح تحقیق مرحله نهایی فرآیند مطالعاتی وسیع تر، با محوریت «پرسش» تحقیق است. که در طی آن پرسش تحقیق مطرح شده پرورش یافته و عملیاتی می گردد. مراحل فوق عبارتند از: ۱- مرحله موضوع یابی ۲- مرحله پرورش محتوایی پرسش پژوهش ۳- مرحله عملیاتی کردن پرسش پژوهش در قالب نگارش طرح تحقیق. در ادامه با تشریح هر یک از این مراحل به شیوه نامه نگارش طرح تحقیق اشاره نموده ایم. **کلید واژه ها:** پرسش، خودشناسی، طرح تحقیق، موضوع یابی.

مقدمه

طرح تحقیق عبارت از گزارش جامعی از برنامه پژوهشی محقق و توصیف منظم و منطقی آن می باشد. نحوه نگارش طرح تحقیق منعکس کننده هویت علمی پژوهش و به نوعی سند دانش و اعتبار علمی پژوهشگر است. دانشجویی که درصدد نگارش رساله دانشگاهی می باشد، نیازمند تثبیت فضای مفهومی تحقیق خویش به گونه ای است که امکان تعبیر گوناگون از آن را از میان برده و با شرح روان و دقیق برنامه پژوهشی خود، بررسی اش را به سادگی امکانپذیر نماید. در صورتی که این بخش به دقت طراحی نشود، از قابلیت موفقیت پژوهش به میزان زیادی کاسته

می‌شود. با توجه به اهمیت مسئله در این نوشتار به صورت فشرده و خلاصه وار به بررسی مهم‌ترین مواردی می‌پردازیم که صحت تدوین طرح تحقیق منوط به رعایت آنهاست. اما بهتر است تا پیش از آغاز بحث به چند شروع «نادرست» در انجام پژوهش علمی اشاره نماییم:

○ بدون داشتن هدف (پرسش) مشخص و روشنی، به جمع‌آوری داده‌های تحقیق پردازیم. ممکن است روزی تا ۱۶ ساعت سخت مطالعه نموده و فیش بنویسیم، اما بدون داشتن هدف، مقصدی هم نخواهیم داشت. حاصل چنین کاری، فاقد هر گونه جهت‌گیری علمی است.

○ هر چند دارای اهداف پژوهشی می‌باشیم، اما بدون رفع ابهامات موجود، وارد مرحله گردآوری داده‌های پژوهش شده‌ایم. (به مرحله «پرورش محتوایی پرسش پژوهش» که در ادامه بیان می‌شود مراجعه نمایید.) مرحله نگارش طرح تحقیق، محل مناسبی برای حل کردن ابهامات موجود نمی‌باشد. لذا تا پیش از رفع هرگونه ابهام در مسأله تحقیق و همچنین تا پیش از نگارش طرح تحقیق کامل و منسجمی، وارد مرحله گردآوری داده‌های پژوهش نشوید.

○ سر هم بندی کردن: اول تحقیق را می‌نویسیم، سپس منابع حرف‌های خود را پیدا می‌کنیم. چنین عملی فاقد هرگونه تعهد اخلاقی و ارزش علمی است.

مراحل آماده‌سازی طرح تحقیق:

نگارش طرح تحقیق یک رساله‌دانشگاهی، مرحله‌نهایی از فرآیند مطالعاتی وسیع‌تری است که در پیوند متقابل با یکدیگر قرار داشته و قابل تفکیک از یکدیگر نمی‌باشند. مراحل فوق عبارتند از:

۱. مرحله موضوع‌یابی
۲. مرحله پرورش محتوایی پرسش پژوهش.
۳. مرحله عملیاتی کردن پرسش پژوهش در قالب نگارش طرح تحقیق.

الف) مرحله موضوع‌یابی:

در این زمینه به نکات زیر توجه نمایید.

۱. موضوع یابی، اولین مرحله در آماده سازی طرح تحقیق می‌باشد. تا فرایند موضوع یابی را طی ننموده‌اید، وارد نگارش طرح تحقیق نشوید. این امر مستلزم درگیر شدن عملی دانشجو با موضوع پژوهش است. هیچگاه اولین پیشنهاد موضوع را به منزله آخرین پیشنهاد، تلقی ننمایید. هیچگاه بدون شناخت کامل توانایی‌های خویش، مبادرت به انتخاب موضوع پژوهش نکنید. به جهت بیان اهمیت موضوع به دو مثال زیر توجه نمایید:

یکی از بهترین شیوه‌های موضوع یابی، قرار گرفتن در متن چالش‌های فکری (مانند مطالعه مناظرات بین مذاهب و ادیان) است. به عنوان مثال در سمینار «سعادت از دیدگاه متفکران مسلمان و آلمانی» که در تاریخ ۱۶ اسفند ماه ۱۳۶۳ در انجمن حکمت و فلسفه اسلامی در تهران برگزار شد، یکی از شرق شناسان آلمانی به نام «هانس کونگ» در ضمن سخنرانی خود، رسالت و نزول وحی الهی به پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله و سلم را پذیرفته ولی در قبال نزول وحی بر آن وجود مقدس صلی الله علیه و آله و سلم چنین نظری را ارائه نمود: «آنچه وحی شده است، معانی بوده و انتخاب الفاظ برای ارائه آن معانی به اختیار خود او بوده است، نه اینکه خود الفاظ همه به او وحی شده باشد.»^۱ اگر چه اعتراف این شرق شناس آلمانی به نبوت پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله و سلم قابل توجه است، اما تفسیر وی از «وحی» در بردارنده پیامدها و تبعات نادرست فکری خواهد بود. این مسأله پرسش برانگیز، می‌تواند دست مایه یک پژوهش دانشگاهی حتی در ابعاد وسیع تری از دیدگاه‌های شرق شناسان درباره مسأله وحی گردد، اما لازمه موفقیت آن وجود حداقل دو شرط مهم می‌باشد: ۱. دانشجو علاقمند به بررسی آن باشد. ۲. نیز از نظر علمی وی قادر به برقراری ارتباط با متون مربوطه باشد. در غیر اینصورت پیشنهاد فوق، پیشنهاد مناسبی در انتخاب موضوع نخواهد بود.

یا ممکن است که در تابلوی اعلانات یک مؤسسه آموزشی، موضوعی تحت عنوان «بررسی روایات مربوط به تحریف قرآن در منابع روایی اهل سنت» به دانشجویان پیشنهاد شود. اما صرف قبول یک پیشنهاد، به معنای انجام موضوع یابی نیست. به عبارت دیگر لازم است تا پیشنهادها را در چارچوب موضوع یابی بررسی کنید. موضوع یابی، خود یک پژوهش است و نمی‌توان آن را با انتخاب عناوین کلی پیشنهادی (که به رقم راهگشایی مبهم می‌باشند).

به کناری نهاد. تا پیش از ارزیابی توانایی های خود و نیز بررسی قابلیت های مطالعاتی موضوعات فراروی خویش، از انتخاب آنها، خودداری نمایید. صرف پیدایش احساس مثبت در قبال یک مسأله، لزوماً به معنای مناسب بودن آن برای پژوهش نمی باشد.

۲. فرآیند موضوع یابی، فرآیند پرسش یابی است.

مرحله موضوع یابی زمانی به پایان می رسد که موضوع انتخاب شده به یک «پرسش» تبدیل گردد. تا زمانی که نتوانید موضوع انتخابی خود را به شکل پرسش بیان نمایید، فاقد مسأله ای برای پژوهش خواهید بود. یکی از اشتباهات رایج ناشی از غفلت از این نکته مهم است که عنوان پژوهش از پرسش ساخته می شود و نه آنکه اول عنوان پژوهش را ساخته و سپس به طرح پرسش خود پردازیم. به عنوان مثال اگر چه تمامی پرسش های زیر به نوعی به مسأله «بررسی روایات مربوط به تحریف قرآن در منابع روایی اهل سنت»، می پردازند، اما هر پرسش با اتخاذ جهت گیری متمایزی به پژوهش، عنوان خاص خود را می طلبند:

«وجوه اشتراک و افتراق روایات مربوط به تحریف قرآن میان منابع روایی شیعه و اهل سنت چیست؟»

«نتایج اعتقادی و عملی پذیرش روایات مربوط به تحریف قرآن در منابع روایی اسلامی چیست؟»

«اهداف سیاسی گسترش روایات مربوط به تحریف قرآن در منابع اهل سنت در دوران حکومت بنی امیه چه بوده است؟»^۲

یا به عنوان مثالی دیگر به این پرسش ها که همگی به نوعی به «بررسی جسم انگاری خدا از دیدگاه وهابیت» باز می گردند، توجه نمایید. هر یک از این پرسش ها جهت گیری خاصی به پژوهش داده و عنوان خاص خود را می طلبند:

«دیدگاه وهابیت درباره جسم انگاری خدا چیست؟»

«آیا میان اسرائیلیات و گسترش جسم انگاری خداوند در فرقه وهابیت رابطه ای موجود است؟»

«آیا میان ظاهرگرایی در تفسیر قرآن با جسم انگاری خدا در تفاسیر وهابیت رابطه ای موجود

۳- فرآیند موضوع یابی، خود به پربایه دو پژوهش مهم و ضروری واقع شده است: الف- خودشناسی ب- موضوع شناسی^۴.

پیش از انتخاب نهایی موضوع، با دقت به این پرسش‌ها پاسخ دهید:

الف- پرسش‌های مربوط به خودشناسی:

○ علاقه معطوف به تخصص من در چه حوزه مطالعاتی است؟^۵

○ توانایی‌های من در حوزه پژوهش در چه زمینه‌هایی می‌باشد؟

توجه: مرحوم علامه محمدتقی جعفری (ره) می‌گوید: «هر کاری که آگاهانه از یک انسان صادر می‌گردد، نیازمند اشتیاق جدی برای وصول به هدفی است که برای انسان دارای انگیزش می‌باشد»^۶.

ب- پرسش‌های مربوط به موضع شناسی:

○ در زمینه مورد علاقه من چه موضوعاتی وجود دارد؟

○ تاکنون در زمینه مورد نظر چه کارهایی انجام یافته است؟ (مطالعه متون تحقیقاتی پیشین)

○ با توجه به مطالعه متون تحقیقاتی پیشین، انجام چه پژوهشی، مرزهای علمی را گسترش می‌دهد؟

پس از یافتن علاقه تخصصی خود، پیشنهادهای مختلف در حوزه مورد علاقه تان را جمع‌آوری نمایید. به کتابخانه بروید. آخرین آثار عرضه شده در زمینه مورد نظر را مطالعه کنید. در این خصوص به مجلات تخصصی دانشگاهی توجه ویژه‌ای نمایید^۷. همچنین از افراد مطلع و صاحب‌نظران و پژوهشگران علاقمند به موضوع مورد نظر پرس و جو نمایید. موضوعات خوب و مورد نیاز جامعه بدون زحمت و انجام مطالعات گوناگون پیدانمی‌شوند. در این زمینه به نکات بسیار آموزنده از خانم دکتر طاهره صفارزاده در مقدمه کتاب خویش تحت عنوان «ترجمه مفاهیم بنیادی قرآن مجید (فارسی و انگلیسی)» توجه نمایید:

«سعی من در تألیف این کتاب، معرفی اهمیت شناخت اسماء الحسنی و دیگر مفاهیم بنیادی قرآن مجید بوده است. زیرا در هیچ یک از آثار پیشینیان و معاصران کوششی به مقصد شناساندن ارتباط اسماء الهی با آیات قرآن نیافتیم... سرمایه اصلی من در این سیر و سفر علمی که ردپایی

برای اطاعت و دنبال کردن در پیش روی خود نمی‌دیدم، توکل به خداوند دانای توانا و اتکا به الهامات الهی بود. ابزار کار عبارت بودند از حدود سی سال مطالعه توأم با یادداشت برداری از تفاسیر کشف الاسرار، ابوالفتوح، مجمع البیان، مواهب علیه، منهج الصادقین، طبری، سوراآبادی، نسفی، کمبریج، المیزان، نمونه و آثار مفسران و مترجمان معاصر... ابزار مؤثر دیگر در تألیف این کتاب و ترجمه قرآن به دو زبان اینها بودند: بیش از چهل سال کار با قلم همراه با پژوهیدن و تمرین برای کاربرد واژه در شعر و نثر، حدود چهل سال آشنایی با زبان انگلیسی از تحصیل دانشگاهی تا تدریس دانشگاهی به ویژه نوزده سال تدریس نقد عملی ترجمه در دانشگاه‌های کشور و نیز دوازده سال ویراستاری کتابهای علمی به زبان انگلیسی...»^۸

متن فوق، نشان از علاقه نویسنده، مناسبت انتخاب پژوهش با تخصص او و توجه وی به انتخاب موضوعی است که به جهت کم کاری دیگر نویسندگان، نیاز به انجام آن مشهود بوده است. حال در نظر بگیرید که شخصی که توانایی ترجمه آیات الهی را به زبان فارسی و زبان انگلیسی نداشته باشد، آیا وی می‌تواند چنین پژوهشی را انجام دهد. یا فردی که توانایی بالایی در امر ترجمه داشته، اما به صورت تخصصی علاقه مند به انتخاب متونی در حوزه تاریخ اسلام است. آیا اجبار وی به انجام پژوهشی دیگر منجر به کسب نتیجه بهتری به نسبت انتخاب درونی و مشتاقانه او خواهد شد؟

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
مقاله جامع علوم انسانی

ب- مرحله پرورش محتوایی پرسش پژوهش

پیش از آنکه پژوهش به معنای یافتن پاسخ پرسشی باشد، یافتن، «خود» پرسش است. عدم توجه به این نکته یکی از مهمترین مشکلات مربوط به تولید علم در کشورمان می‌باشد. همانگونه که بدون انجام تحقیق نمی‌توان به پاسخ پرسش رسید، یافتن پرسش مناسب نیز بدون انجام پژوهش میسر نخواهد بود. و چنان که بیان شد، مرحله موضوع یابی زمانی به اتمام می‌رسد که موضوعات مورد علاقه و در حد توان خود را به صورت پرسش مطرح نموده باشیم. این مسأله، مستلزم توجه بیشتری به مطالعه پیشینه تحقیق است. بدون در اختیار داشتن تصویر مناسبی از گذشته، نمی‌توان پژوهشی را به منظور کمک به ارتقای سطح دانش در آن رشته بنا نمود.

پس از اتمام مرحله «موضوع یابی» وارد مرحله پرورش محتوایی پرسش انتخابی تحقیق خود می‌شویم. علت انجام آن، زدودن هر گونه ابهامی در حین نگارش طرح تحقیق است. مشکل بسیاری از دانشجویان به این مسأله باز می‌گردد. که ایشان بدون رفع ابهام از پرسش تحقیق، وارد نگارش طرح تحقیق می‌شوند. حل ابهامات موجود، پیش از نگارش طرح تحقیق است و نه همزمان با نگارش آن. متأسفانه در برخی از دانشگاه‌ها مشاهده می‌شود که دانشجو پس از اتمام نگارش رساله خود، در زمینه طرح تحقیق خویش (و حتی پرسش تحقیق) ابهامات بسیاری داشته است. و از این رو، پژوهش وی فاقد انسجام و هماهنگی لازم بوده است چنین تحقیقی، هیچ‌گاه قادر به برقراری نظامی هماهنگ و منسجم میان اجزای خود نخواهد بود. به جهت رفع این مشکل، پرسش‌های زیر را در قبال پرسش اصلی تحقیق خود مطرح نمایید:

۱- پرسش انتخابی مذکور ناظر به کسب چه نوع معرفتی است؟

۲- پرسش فوق، چه منابعی را می‌طلبد؟

۳- ماهیت پرسش طرح شده، به جهت رسیدن به پاسخ خود، چه روشی را می‌طلبد؟

۴- (با توجه به پیشینه تحقیق) نسبت و جایگاه پرسش ما با پرسشهای دیگر محققان چیست؟

۵- آیا پرسش انتخابی، مستلزم پاسخ به پرسشهای مقدم بر خود می‌باشد؟

۶- آیا می‌توانید پاسخی اولیه (با احتمال بیش از پنجاه درصد) برای این پرسش ارائه نمایید؟

۷- آیا حذف این پرسش، منجر به خللی در پژوهشهای قرآنی می‌گردد؟

در این زمینه به نکات زیر توجه نمایید:

مشخص نمایید که پژوهش شما از زمره چه پژوهشهایی به شمار می‌رود؟ توصیفی است یا تحلیلی؟ آیا متوجه هست هاست و باید هاست؟ بنیادی است یا کاربردی و یا توسعه‌ای؟ برخی پرسش‌ها، عمدتاً ماهیت نظری داشته و پژوهش ما را به تحقیقات بنیادین سوق می‌دهند، اما برخی دیگر، ماهیتی کاربردی و عملی دارند. برخی از پرسشها، عمدتاً به پژوهشهای کمی و برخی دیگر پژوهشهای کیفی باز می‌گردند. همچنین به بررسی سطوح تحلیل پرسش خود (خرد / متوسط / کلان) بپردازیم.

مشخص نمایید که برای پاسخ به این پرسش با چه نوع منابعی در جمع‌آوری داده‌ها سروکار دارید: منابع اصلی مرتبط با پرسش خود را شناسایی نمایید. اگر دسترسی به منابع درجه اول آن

ندارید، شاید بهتر باشد که از ادامه کار منصرف گردید.

توجه: هیچگاه تحقیق خود را بدون بررسی کافی در خصوص منابع پژوهش خود، آغاز ننمایید. نیز هیچگاه تحقیق خود را به کتابهای غیر علمی که اصولاً در طبقه بندی منابع مطالعاتی قرار نمی‌گیرند، وابسته نسازید. حداقل معیارهای علمی بودن یک اثر مکتوب عبارتند از: میزان دقت نویسنده، رعایت شیوه استدلال علمی مناسب، آشنایی مناسب نویسنده با سابقه علم مورد بحث و استفاده از مدارک و منابع دست اول.

تا زمانی که پرسش اصلی پژوهش خود را از نظر روش پژوهش علمی تحلیل نکرده‌اید. وارد نگارش طرح پژوهش نشوید. به عنوان مثال «محمدبن موسی بابا عمی» در کتاب خود (در اصل رساله دانشگاهی) تحت عنوان «مفهوم الزمن فی القرآن الکریم»^۹ به جهت یافتن پاسخ خود درباره چستی مفهوم زمان در قرآن، این گونه روش پژوهش رساله خود را تحلیل می‌نماید: «الف- ابتدا ماده زمان در قرآن کریم را «استقراء» کرده ، ب- سپس ، با توجه به قاعده منطقی «الحکم علی الشی، فرع عن تصویر» اصطلاحات به دست آمده را تشریح نموده، ج- و در ادامه به تحلیل روابط منطقی موجود میان آنها می‌پردازد. توجه شود که نویسنده در بخش اول، با مشکل استقراء و نحوه آن مواجه بوده و در دو بخش دیگر، مسأله واجد بعد تفسیری می‌گردد. تا در این زمینه ها تأمل ننموده‌اید، پرسش خود را در قالب طرح تحقیق، تشریح ننمایید.

از سوی دیگر در طرح پرسش تحقیق نیازمند توجه به تحقیقات پیشین می‌باشیم. پیش از انجام پژوهش، باید بدانیم که تاکنون چه سؤالاتی مطرح شده است. با این کار: ۱- حدود موضوع تحقیق مشخص می‌شود. (با پرسش تمرکز بر مسأله حاصل می‌شود). ۲- جلوی پرسش تکراری گرفته می‌شود. ۳- پرسش انتخابی ما در یک چشم انداز وسیع تری از پرسش های موجود ادراک می‌گردد^{۱۱} این مسأله که آیا پرسش انتخابی ما مورد توجه دیگر اندیشمندان بوده است و یا آنکه اساساً پرسشی نوین می‌باشد، مسأله ای بدون اهمیت نیست. ضمن آنکه بسیاری از متفکران بزرگ، با طرح پرسش های مهم ، پیشنهادهای خوبی به پژوهشگران دیگر ارائه نموده‌اند. یافتن این پرسش ها، تنها از طریق توجه به پیشینه تحقیق میسر می‌شود. در این مرحله، ممکن است پرسش تحقیق خود را نیز تغییر دهیم. به عنوان مثال مرحوم علامه جعفری (ره) می‌نویسند:

«یکی از دلایل اعجاز قرآن که متأسفانه کمتر مورد توجه قرار می‌گیرد، آیاتی است که چهره ریاضی جهان را برای ما بیان می‌دارد. بیان چهره ریاضی جهان در آن دوران ظلمت مطلق و جهالت همه گیر و در آن سرزمینی که اصلاً اندیشه محاسبه وجود نداشته از کسی که هیچ درسی نخوانده است، اعجازی است بسیار روشن...»^{۱۲}

همچنین برخی از پرسشها بر پایه پاسخ به دیگر پرسش ها بنا نهاده شده اند. به عنوان مثال این پرسش که تفاوت دیدگاه مرحوم علامه طباطبایی و مرحوم آیت الله سید محمدباقر صدر پیرامون تأویل قرآن چیست؟ مبتنی بر یافتن پاسخ حداقل دو پرسش زیر است: ۱- دیدگاه علامه طباطبایی درباره تأویل قرآن چیست؟ ۲- دیدگاه آیت الله سید محمدباقر صدر درباره تأویل قرآن چیست؟ همچنین بسیاری از پرسش های کاربردی مبتنی بر پرسش های پایه ای هستند. پیش از آنکه درصدد تأمل بر چگونگی عملی ساختن سنت های پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله و سلم در جامعه و نحوه قرار گرفتن آن در فرآیند جامعه پذیری کودکان خود باشیم، می باید «سنت پیامبر اکرم» را به دقت شناخته و تشریح نماییم. (دقت شود)

ج- مرحله عملیاتی کردن پرسش پژوهش

مشکل اصلی دانشجویان در نگارش طرح تحقیق، این است که ایشان بدون انجام مرحله پیشین، به یکباره وارد نگارش طرح پژوهشی شده و ناگهان خود را با دهها مشکل نظری مواجه می‌بینند. در این حالت نگارش طرح پژوهشی از همان ابتدا محکوم به شکست است. لذا ۱. موضوع یابی خود را به پرسش منتهی ساخته، ۲. محتوای پرسش پژوهش خود را پرورانده و سپس ۳. به نگارش طرح تحقیق پردازید.

هر تحقیقی، طرح تحقیق متناسب خود را می‌طلبد. از این رو نمی‌توان و نباید طرح تحقیق واحدی را به تمامی انواع پژوهش ها، تعمیم داد. با یادآوری این نکته، در این بخش یکی از شیوه‌های نگارش طرح تحقیق را پیشنهاد می‌نماییم:

بخش های یک طرح تحقیق

طرح پژوهشی خود را به ترتیب در سه بخش زیر طراحی نمایید:

الف- کلیات نظری طرح پیشنهادی:

شامل: ۱. بیان مسأله ۲. مرور تحقیقات پیشین ۳. پرسش‌ها ۴. فرضیه‌ها (در صورت دارا بودن) ۵. متغیرها (در صورت دارا بودن آنها) ۶. تعاریف ۷. سازماندهی تحقیق

ب- روش شناسی:

شامل: ۱. نوع پژوهش ۲. نوع روش شناخت علمی به کار رفته در پژوهش ۳. ابزار گردآوری داده‌ها ۴. پیش فرض‌ها ۵. محدوده‌ها و محدودیت‌ها

ج- اهمیت بررسی:

شامل: ۱. کاربرد پژوهش ۲. مخاطبان پژوهش ۳. نوآوری‌های پژوهش
در این زمینه، چند ملاحظه اساسی الزامی است:

۱. توصیه می‌شود که دانشجویان، طرح تحقیق رساله‌های دفاع شده را به شیوه‌ای نقادانه مطالعه نمایند. به منظور انجام این کار، کافی است تا با مراجعه به دانشگاه، رساله‌های ممتاز مقاطع بالایی تحصیلی را در رشته مورد نظرتان مرور نمایید. نکات قابل توجه در آن رساله‌ها را یادداشت نموده و دستاورد آن را در پژوهش خود مورد استفاده قرار دهید. با آگاهی از نقاط ضعف کارهای قبلی، می‌توان امکانات نگارش طرح تحقیق خود را گسترش داد. برخی از پژوهشگران، نقاط ضعف متداول طرح‌های پژوهشی را در شش محور خلاصه نموده‌اند. این محورها را با پژوهش خود مورد مطالعه قرار دهید: ۱. مسأله، بی‌اهمیت است. (مسأله‌ای حاشیه‌ای است تا اصلی، شایسته پشتیبانی مالی نمی‌باشد، در بردارنده آگاهی جدیدی نمی‌باشد). ۲. حدود مسأله مشخص نشده است. (تمرکز بر مسأله موجود نیست، منطقاً نویسنده نمی‌تواند در ابعادی چنین وسیع به مطالعه بپردازد). ۳. اهداف، فرضیه‌ها و سؤالها بیش از حد گسترده تبیین شده‌اند. (کلی‌گویی منجر می‌شود که مسأله تحقیق پیش از آنکه واقعی جلوه نماید، امری آرمانی و بدون قابلیت علمی در نظر گرفته شود. کلی‌گویی منجر می‌شود تا خواننده نتواند مراد از فرضیه‌ها و اهداف را دریابد). ۴. روش فاقد جزئیات است. (روش کاملاً تشریح نشده است) ۵. از یک طرح ساده برای بررسی یک مسأله پیچیده استفاده شده است. (طرح پژوهش متناسب با مسأله نیست). ۶. عدم بررسی متغیرهای مسأله و یا حذف نابجای برخی از آنها. (نویسنده باید نشان دهد که

از وجود متغیرهای نامربوط دخیل در بررسی آگاه است و توضیح دهد که چگونه می‌خواهد آنها را در طرح خود بگنجانند.^{۱۳}

۲. نگارش طرح پژوهش نیازمند چندین بار ویرایش است. هیچگاه اولین کار خود را آخرین کار خود قلمداد ننمایید. (حتماً) به منظور ارزیابی طرح تحقیق خود، نوشته خود را در معرض نقد افراد آگاه و علاقمند قرار دهید. یکی از مهمترین اشتباهات دانشجویان به عدم مشورت سازنده با دوستان علاقمند به موضوع در زمینه طراحی طرح پژوهش باز می‌گردد. نگارش طرح پژوهش پس از انتخاب موضوع تحقیق و اطلاع از پرسش و مسأله خود می‌باشد. بنابراین تا زمانی که پرسش تحقیق خود را نشناخته و حوزه کلی و جزئی مطالعه خود را مشخص نکرده‌اید، وارد نگارش طرح تحقیق، نشوید.

۳. اجزای طرح پژوهش نیازمند وجود هماهنگی می‌باشد. باید پرسش و پاسخ شما کاملاً به هم مربوط باشد. به عنوان مثال در قبال این پرسش که «چه تفاوتی میان مأخذ حکم فقیه با حکم قاضی موجود است؟» نمی‌توان این فرضیه را بیان نمود که «مأخذ حکم فقیه با حکم قاضی در فقه شیعه بایکدیگر متفاوت می‌باشند.» زیرا هدف از فرضیه، پاسخ پرسش است و نه تکرار آن و پرسش و پاسخ باید به گونه‌ای مرتبط با یکدیگر طرح شوند که سکوت بر آن جایز باشد. یعنی انسان مطلع با شنیدن پرسش و پاسخ عرفاً آنها را در ارتباط با هم بیابد. (هرچند که می‌تواند از لحاظ مفهومی پاسخی نادرست به پرسش باشد).^{۱۴} حال به تناسب میان پرسش، فرضیه و عنوان این پژوهش توجه نمایید:

عنوان پژوهش: «بررسی تأثیر استفاده از وسایل کمک آموزشی در پیشرفت یادگیری قرآن کریم دانش آموزان پسر مدارس راهنمایی تهران ۱۳۸۰»

پرسش پژوهش: آیا میان استفاده از وسایل کمک آموزشی قرآن کریم با پیشرفت تحصیلی دانش آموزان پسر مدارس راهنمایی تهران (در سال ۱۳۸۰) رابطه علی موجود است؟

فرضیه: میان استفاده از وسایل کمک آموزشی با پیشرفت تحصیلی دانش آموزان پسر مدارس راهنمایی تهران (در سال ۱۳۸۰) رابطه علی موجود است.

متغیرها: متغیر مستقل (تأثیرگذار) استفاده از وسایل کمک آموزشی / متغیر وابسته (تأثیرپذیر) پیشرفت تحصیلی دانش آموزان

عنوان پژوهش شما باید بیانگر همان موضوعی باشد که می‌خواهید در بیان مسأله طرح نمایید. متغیرهای شما باید دقیقاً همان متغیرهایی باشند که در فرضیه پژوهش تحلیلی شما به کار رفته است. واژگان تعاریف انتخابی شما باید همان واژگانی باشد که در پرسش و فرضیه شما به کار رفته اند. (واژگانی تعریف نشود که اصلاً ربطی به پژوهش مربوطه ندارند!) میان انتخاب محدوده پژوهش با محدودیت های فراروی شما باید تناسبی موجود باشد. (سنگی را بر نداریم که خود اعلام می‌کنیم قادر به انجام آن نمی‌باشیم.) و همه این مسایل نیازمند هماهنگی با یکدیگر می‌باشند. هرچه این هماهنگی بیشتر باشد بر جنبه زیبایی شناسی کار، افزوده خواهد شد.

نگارش عنوان پژوهش

الف- پیش تر بیان کردیم که تا زمانی که از پرسش تحقیق خود اطلاعی ندارید، وارد ساخت عنوان برای پژوهش خود نشوید.

ب- با توجه به عرف رساله های پژوهشی بهتر است که عنوان تحقیق از ۱۶ کلمه فراتر نرود.
ج- در ساخت عنوان پژوهش از رساترین واژگان استفاده نموده و از حاشیه روی پرهیزید. واژگان به کار رفته در عنوان باید «تخصصی» و مرتبط با اصطلاحات دقیق علمی تنظیم گردد و در صورتی که مطالعه واجد جنبه «مقایسه ای» (میان دو نظریه، دو اثر، دو پدیده و...) باشد، عنوان، منعکس کننده طرفین و وجه مقایسه باشد. مانند: «بررسی مقایسه ای عوامل پیشرفت و انحطاط جوامع در اندیشه امام خمینی و علامه طباطبایی»

د- عنوان ساخته شده را به دوستانتان بگویید. سپس بررسی کنید که آیا آنچه آنها دریافته اند، همان مراد شما بوده است؟ یادتان باشد که عنوان در فهرست های کتاب شناسی قرار می‌گیرد. بهترین عنوان پژوهش، عنوانی است که مخاطب خود را به سرعت به اصل موضوع منتقل نماید. (نیاز به حضور فیزیکی پژوهشگر! و یا مطالعه تفصیلی پژوهش نباشد.)

ح- یک عنوان خوب باید بتواند محدوده تحقیق را به روشنی بیان نماید. (محدوده موضوع، محدوده مکانی، محدوده زمانی) در صورت لزوم می‌توان از عنوان فرعی در داخل دو قوس () و با اندازه حروف کوچکتری استفاده نمود.

نگارش بیان مسأله:

الف- در بخش بیان مسأله به تشریح پرسش اصلی پژوهش خود می‌پردازیم. کسب چه معرفتی برای ما مطرح است؟ و جایگاه این معرفت در قبال کارهای انجام یافته کجاست؟

ب- همواره به یاد داشته باشید که اگر چه خود شما از موضوع باخبرید، اما آن را برای خواننده‌ای می‌نویسید که از طرح ذهنی شما بی‌اطلاع می‌باشد. لذا قدم به قدم جلو بروید.

ج- پرسش اصلی خود را در نظر بگیرید. آن را حداقل در ده سطر توضیح دهید. این پرسش به چه معناست؟ در نگارش بیان مسأله به مخاطب خود نشان دهید که به موضوع، کاملاً آگاهی دارید. اشاره‌ای مختصر به آنچه تاکنون صورت گرفته است (ادبیات موجود) نموده و ویژگی‌ها و مشخصات کار خود را در عباراتی کوتاه و با معنا بیان نمایید.

د- پس از نگارش این بخش، آن را به دوستانتان نشان داده و از ایشان بخواهید تا آن را مورد مطالعه قرار دهند. آیا آنچه آنها از نوشته متوجه می‌شوند. همان مراد و منظور ذهنی شما بوده است؟ آیا آنها متوجه مراد شما می‌شوند؟ در صورت پاسخ منفی، تلاش نمایید تا مواردی را که منجر به ابهام در درک مسأله و یا خروج از آن می‌گردد، شناسایی و برطرف نمایید.

مرور تحقیقات پیشین:

الف- تنها بر مهم‌ترین و شایسته‌ترین پژوهش‌های مرتبط با پژوهش خود متمرکز شوید.

ب- این بخش صحنه فضل‌فروشی نیست. به ارائه تنها اطلاعاتی بپردازید که مستقیماً به موضوع مربوط می‌شوند.

ج- تحقیقات پیشین را با ترتیب موضوعی به صورتی تخصصی و کاربردی بیان نمایید. به عنوان مثال در پیشینه تحقیقی درباره مفهوم زمان در قرآن به چهار دسته مطالعات اشاره شده است: ۱. مطالعات کلامی ۲. مطالعات فلسفی (کلاسیک/معاصر) ۳. مطالعات ستاره‌شناسی. ۴. مطالعات روانشناسی. ۱۵.

توجه: از لحاظ کار پژوهشی بررسی پیشینه تحقیق مقدم بر تدوین طرح تحقیق است. اما از نظر ارائه گزارش در رساله پژوهشی می‌تواند پس از طرح تحقیق قرار گیرد. هر چه گزارش ما از پیشینه تحقیق جامع‌تر باشد، ضریب اطمینان به پژوهش ما بیشتر خواهد بود. مراد از پیشینه تحقیق، رسیدن به پاسخی برای این پرسش هاست: آیا در زمینه مورد نظر، قبلاً کاری انجام شده

است؟ آیا پژوهشگران قبلی، همان مساله را تشخیص داده اند؟ چگونه به حل مساله پرداخته اند؟ چه جنبه هایی از مساله به اندازه کافی پرورانده نشده است؟ مطالعات ادبیات نظری و سوابق پژوهشی مرتبط با مساله برای محقق فواید بسیاری را به همراه دارد:

۱. اشراف بر موضوع تحقیق
 ۲. جلوگیری از دوباره کاری
 ۳. آشنایی با مفاهیم و اصطلاحات مشابه در دیگر تحقیقات
 ۴. شناسایی روابط علت و معلولی
- بہتر است کہ بخش پیشینہ تحقیق در صورت لزوم داشتن حجم بالای مطالب آن بہ صورت فصلی مجزا، پس از طرح تحقیق آورده شود. در این صورت این بخش بر دو قسم است:
- الف- کتاب شناسی مهم ترین آثار موجود. در زمینہ مدنظر چه آثاری موجود است؛ می توان آن را فہرست وار و با ترتیب الفبایی بیان نمود.
- ب- بیان خلاصہ ای از مهم ترین نظریہ های یاد شدہ.

شرایط یک پرسش و فرضیہ مناسب:

۱. تا حد امکان پرسش واجد امری مجهول باشد.
۲. (تا اصولاً بحث پیرامون آن عبث نباشد) مجهول آن بہ شکل مناسبی معین و محدود شود.
۳. (تا ذہن متوجہ اصل موضوع شود.) پرسش بر پایہ شناختی مناسب و آگاہانہ قرار داشته باشد. ۱۶

در بارہ فرضیہ بہ دو نکته توجہ نمایند: الف) ہمہ پژوهش ها دارای پرسش می باشند. اما برخی از پژوهش ها در بردارندہ فرضیہ اولیه می باشند. ب) ویژگی های یک فرضیہ خوب عبارتند از: ۱. پاسخ صریح پرسش اصلی پژوهش باشد. ۲. جملہ خبری و بہ صورت مثبت بیان گردد. (می تواند در اسلوب قانون محدود شدہ نیز استعمال گردد). ۳. از ساختاری شفاف، سادہ و قابل فہم، برخوردار باشد. ۴. از اصطلاحات علمی بہ شکل دقیق و هدفمند استفادہ شود. ۵. قابل بررسی باروش معتبر و مناسب خود باشد. ۶. در پژوهش های تحلیلی

متممّن روابط علی و معلولی مدنظر باشد. ۷. (در صورت لزوم) مشتمل بر متغیرهای مکمل به دیگر فرضیه‌ها پیوند باشد.^{۱۷}

تعاریف پژوهش:

در پرسش و فرضیه پژوهش، واژگان مختلفی بیان می‌گردند. برخی از این واژگان مانند: «است»، «هست»، «و» و نظایر آن از زمره واژگان غیر تخصصی جملات و عبارات ما بوده و نقش ربط، اسناد و برقراری دیگر حالات بیانی را بر عهده دارند. اما دسته ای دیگر از واژگان جملات ما (به ویژه در پرسش و فرضیه تحقیق) شامل اصطلاحات اساسی علم مورد بحث می‌شوند. کلماتی که متممّن مفاهیم اصلی مدنظر پژوهش بوده و تا معنای این واژگان برای پژوهشگر دانسته نشود پژوهش وی پیشرفتی نخواهد داشت. «تعریف» در اصطلاح روش تحقیق عبارت است: روشن کردن فضای مفهومی واژگان اصلی پژوهش به جهت بین ذهنی نمودن آن میان مخاطبان پژوهش. (پیش فرض آن است که خود محقق از تعریف واژگان تحقیق خود باخبر است)

به عنوان مثال، شخصی درصدد انجام پژوهشی در زمینه حجیت اقسام اجماع در علم اصول است. این اصطلاح در علم اصول به شیوه های مختلف به کار رفته است. اولین کار، باید ارائه تعریفی دقیق از واژه «اجماع» (و نیز حجیت) باشد. تا تعریف این دو واژه معلوم نشود. نمی‌توان وارد پژوهش درباره آنها گردید.

به طور خلاصه به جهت انجام تعریف اصطلاحات تخصصی به این موارد، توجه نمایید:

الف- پایه تعاریف خود در زمینه واژگان علوم قرآنی را از تعاریف لغوی و با استفاده از منابع مطمئن آغاز نمایید. (به عنوان مثال صحاح اللغه، تاج العروس، لسان العرب، نهایی ابن اثیر، مجمع البحرین و مفردات و نیز مصباح المنیر که این اثر مورد اتکای مرحوم آیت الله العظمی بروجردی (ره) بوده است.^{۱۸}) اما هیچگاه به آن، اکتفا ننمایید.

استاد علامه حسن زاده آملی در توصیف مرحوم آیت الله شعرانی (ره) می‌گویند: «از خصایص دیگر ایشان این بود که دست به هر کتابی دراز نمی‌کرد، حتی المنجد در میان کتابهایش نبود و خودش صریحاً فرمود: این کتاب منجد را برای دانشجویهای مدارس نوشته اند. نه برای عالم

روحانی. ملا دست می‌برد به کتابهای علمی اساسی لغت، به جمهره ابن درید، تارج العروس و صحاح، به این جور کتاب‌ها که کتاب است. نه به منجذی که برای بچه‌های مدرسه نوشته‌اند.^{۱۹} در یکی از رساله‌های دانشگاهی با عنوان «بررسی الگوهای رفتاری زنان نمونه در قرآن» واژه الگو چنین تعریف شده بود، الگو به معنای نمونه و سرمشق و در عربی به معنای اسوه است.» در اینجا تنها واژه الگو ترجمه شده است. ضمن آن که در اینجا باید متناسب با موضوع از واژه قرآنی «اسوه» استفاده می‌گردید و پس از بیان تعریف دقیق لغوی آن، با استفاده از تعریف تحلیلی فضای خاص این واژه در قرآن مجید مورد بررسی قرار می‌گرفت.

همواره تعاریف لغوی و اصطلاحی را به گونه‌ای مکمل یکدیگر در نظر آورده و در تعاریف واژگان اساسی پژوهش خود، هیچ‌گاه به فرهنگ‌های غیر تخصصی مراجعه ننمایید.

همچنین، نامگذاری خود نوعی تعریف است که می‌باید به دقت صورت پذیرد. اگرچه دو عبارت «ورود اسلام» و «حمله عرب»^{۲۰} بر یک پدیده اطلاق شده‌اند، اما به طرز بارزی، فضای فرهنگی کاملاً متضادی را تداعی می‌نمایند. نیز در کاربرد اصطلاحاتی چون «ناصبی» (از اصطلاحات پیروان مکتب اهل البیت که بر دشمنان ائمه اطهار صلوات الله علیهم اطلاق می‌نمایند). یا «رافضی» (از اصطلاحات برخی از پیروان مکتب خلفاء که بر پیروان مکتب اهل البیت علیهم السلام اطلاق می‌کنند). نوعی موضع‌گیری فکری، فرهنگی، مذهبی و حتی سیاسی مشهود است. لذا، مسأله تنها یک نامگذاری ساده نبوده و توجه بیشتری را از سوی دانشجویان می‌طلبد. نمونه دیگری از آن را تلاش برخی از کشورهای عربی در جهت تغییر نام «خلیج فارس» به «خلیج عربی» مشاهده می‌شود.

بخشی از اعتبار رساله علمی شما در کاربرد صحیح اصطلاحات علمی در آن است. هیچ‌گاه در یک رساله علمی از اصطلاحات غیر تخصصی جهت نامگذاری بر مفاهیم استفاده ننمایید. به عنوان مثال:

به جای واژه «جهاد» از واژه «نبرد» استفاده ننمایید. یا در ترجمه متون تاریخی قدیم، واژه «رعیت» به واژه «ملت» Nation ترجمه نشود و نیز در مطالعه تاریخ صدر اسلام به جای واژه «بیعت» از واژه «انتخابات» استفاده نکنید. همچنین در مطالعات مربوط به علوم اسلامی، نیازمند جداسازی اصطلاح شرعی از اصطلاح متشرعه می‌باشیم. اگر نامگذاری از طرف شارع

یعنی خداوند متعال یا پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله و سلم انجام گردد. اصطلاح فوق، شرعی است و اگر این نامگذاری از سوی مردم مسلمان و علمای اسلام صورت پذیرد، به آن اصطلاح متشرحه می‌گویند. اصطلاحاتی چون «صلاه»، «حج» اصطلاحاتی شرعی می‌باشند، اما اصطلاحاتی چون «اجتهاد»، «قیاس» و «استحسان» (در فقه اصل تسنن) از اصطلاحات متشرحه می‌باشند.^{۲۱}

در صورت اشتباه و یا نارسایی در تعاریف طرح تحقیق، اعتبار پژوهش شما به شدت زیر سؤال می‌رود. لذا بیشترین دقت را در تعاریف واژگان اصلی پژوهش خود به کار ببرید. خصوصاً آن‌که اشتباهات مشهور بسیاری در زمینه اصطلاحات اسلامی موجود می‌باشد:

«در لفظ خلیفه که یک اصطلاح بسیار مشهور در مباحث امامت و رهبری امت است، اشتباهی بزرگ شده است. همه حتی در سطوح علمی فکر می‌کنند لفظ خلیفه با همان معنای مشهور آن یک اصطلاح شرعی اسلامی است. در صورتی که چنین نیست. یعنی پیامبر اکرم (صلی الله علیه و آله و سلم) در مورد جانشین خودش در رهبری و حکومت بر امت، اسم خلیفه را اصطلاح نکرده است. همچنین خلیفه‌ای که در قرآن است، خلیفه الرسول نیست خلیفه الله می‌باشد. بنابراین معنی از کلمه خلیفه یعنی خلیفه الله، آدم (علیه السلام) خلیفه است و یا داود (ع) خلیفه می‌باشد. این که در قرآن می‌خوانیم «إِنِّي جَاعِلٌ فِي الْأَرْضِ خَلِيفَةً» و یا «إِنَّا جَعَلْنَاكَ خَلِيفَةً فِي الْأَرْضِ» در معنای خلیفه الهی به کار رفته است، پر روشن است که داود خلیفه پیامبری نیست، او خود پیامبر می‌باشد، و یا اینکه آدم خلیفه پیامبری نیست، زیرا اصولاً قبل از او پیامبری نبوده است. در اصطلاح شرع اسلامی، حکام را «اولو الامر» می‌گویند نه خلیفه. خلیفه در معنای حاکم اسلامی، اصطلاح متشرحه است و این نامگذاری، نخست به وسیله مردم انجام شده و بعدها فقها و متکلمین آن را به صورت یک اصطلاح علمی در آورده‌اند...»^{۲۲}

در صورتی که پژوهش شما متوجه نوعی گفتگوی بین ادیان و یا مذاهب است، نیازمند تعاریف مشترک، می‌باشید، که در دو مرحله صورت می‌پذیرد: الف- مرحله اول: عبارت از «استقراء» مهمترین تعاریف انجام شده از یک واژه و یا استقراء کلیه اموری است که به آن واژه

نامیده می‌شوند. و ب- مرحله دوم عبارت از گرفتن «قدر مشترک» از مهمترین امور استقراء شده است. قدر مشترک حاصله از فضای مفهومی واژگان مدنظر، تعریف پژوهش ما خواهد بود که در آن با حفظ اصول اعتقادی خود، نقطه اجماعی در تعاریف واژگان به جهت انجام پژوهش ایجاد می‌نماییم. (توجه داشته باشید که آغاز یک گفتگوی علمی و یا مناظره، معمولاً با توافق بر سر تعاریف آغاز می‌گردد).

در مطالعات تاریخی معمولاً از تعاریف تحلیلی استفاده می‌شود. این تعاریف اشاره به فضای مفهومی واژگان در متن فرهنگی و یا تاریخی جامعه مورد نظر می‌نمایند و لذا مناسب مطالعات تاریخی، یا مطالعه درباره اندیشه‌ها هستند. به عنوان مثال: فضای مفهومی واژه دولت در متون اسلامی (الدوله) با واژه دولت State در مفهوم امروزی آن متفاوت است. فضای مفهومی واژه «بیعت» در صدر اسلام با واژه «انتخابات» امروزی متفاوت است. (پیش تر در بحث نامگذاری و تعاریف اسمی بدان اشاره نمودیم). فضای مفهومی واژه «علم» در متون اسلامی با واژه «علم» Science در دوران تجدد مغرب زمین متفاوت است. فضای مفهومی واژه «رأس مال» (سرمایه) در آثار عبدالرحمان بن نصر الشیزری، ابن خلدون، ابن ازرق با مفهوم Capital در آثار مارکس متفاوت است. همین طور در ضمن یک مطالعه در تاریخ اسلام باید اصطلاحاتی چون الشعب، الامه، الوطن، رعیه، المله، الشرایع، القوانين، الدساتیر الدوله، الحکومه، مدینه، حضاره، بلد، و نظایر آنها از یکدیگر تمیز داده شوند. معنای برخی از این واژگان مانند مدینه ملهم از تاریخ اسلام می‌باشند.

روش انجام تعاریف تحلیلی

الف- ابتدا فضای زمانی و مکانی تحقیق مورد نظر خود را مشخص نمایید. توجه به این مسأله بسیار مهم است. به عنوان مثال، شخصی که درصدد بررسی ترجمه آیات قرآن در قرن یازدهم هجری قمری است، باید فضای مفهومی واژگان مورد استعمال این دوره را به خوبی بشناسد. ب- سپس توجه نمایید که دانشمندان آن دوره (و یا بنا بر نوع تحقیق عامه مردم) با چه معرفیهایی فضای مفهومی واژه مورد نظر را تعریف می‌نمودند. بنابراین، نیازمند استفاده از فرهنگ لغات دوره مدنظر تحقیق خود می‌باشیم. ج- با توجه به معرف‌های جمع‌آوری شده، واژه خود را

تعریف نمایید. برخی از تعاریف، مناسب پژوهشهای کاربردی در حوزه علوم اجتماعی می‌باشند. به این تعاریف، تعاریف اجرایی Operational گفته می‌شود. به عنوان مثال، تعریف واژه «ثروتمند» در لغت با نشان دادن عملی شخص ثروتمند در جامعه ما دو مقوله به هم مرتبط ولی متفاوت می‌باشند. در فرهنگ لغت با تعاریف قراردادی در فرهنگ‌هایی نظیر لغت‌نامه دهخدا سرو کار داریم. اما در تعاریف عملی، نیازمند یافتن معرف‌هایی هستیم که به طور دقیق نشان دهد که از نظر مردم آن جامعه (یا نظر رسمی حکومت که می‌تواند متفاوت از عرف جامعه باشد) داشتن چه سقفی از مادیات، فرد را در زمره افراد ثروتمند قرار می‌دهد. لذا برای انجام تعاریف علمی نیازمند پژوهش در سطح جامعه هستیم که در بسیاری از موارد، مانند مثال بیان شده با مشکلات بسیاری همراه است. زیرا اگر در جامعه‌ای ثروت، ملاک اصلی مقایسه‌های مثبت اجتماعی شود، در آن صورت افراد وارد رقابت «پز عالی، جیب خالی» می‌شوند. این امر، منجر می‌شود که بسیاری از معرف‌های نمایش ثروت، گول زننده و در واقع نشان دهنده ثروتمند واقعی نباشد. برخی از معرف‌های تعریف عملی ثروت عبارتند از: نوع منزل و ارزش مادی آن وسایل منزل و ارزش مادی آنها لباس و زیور آلات و ارزش مادی آنها ماشین شخصی و نظایر آن. این معیارها با گذشت زمان دچار تحول می‌شوند و از آنجا که نهایت تعریف عملی تبدیل آن به مقادیر کمی و مشخص است، نیازمند تبدیل آن به کمیت مناسب با زمان و مکان جامعه مورد مطالعه می‌باشیم. به عنوان مثال، چه میزان درآمد ماهیانه؟ چه مدلی برای اتومبیل؟ چه منزلی، در کجا، با چه مساحت و مصالح ساختمانی شخصی را در زمره ثروتمندان قرار می‌دهد. ۲۳

بنابراین به طور خلاصه در طرح تحقیق خود، ابتدا، فضای لغوی واژگان اساسی پژوهش را تشریح نموده و در ادامه با توجه به ماهیت پژوهش خویش از تعاریف اصطلاحی مربوطه استفاده نمایید.

محدوده تحقیق بر پایه محدودیت‌های فرا روی پژوهشگر

الف- معمولاً، پژوهشهایی که بیش از اندازه گسترده و یا محدود باشند، فاقد کارایی مناسبی خواهند بود. حتماً محدوده موضوع پژوهش خود را به دقت روشن نمایید.

ب- تعیین محدوده پژوهش بدون تعریف و توجه به محدودیت های پژوهشگر امکانپذیر نمی باشد. هرچه خود را بهتر شناخته باشیم. محدوده پژوهش مناسب تری را انتخاب خواهیم نمود. از این رو به پرسش های زیر توجه نمایید: آیا دارای زمان کافی در امر پژوهش می باشیم؟ آیا به کتابهای «لازم» برای پژوهش دسترسی داریم؟ آیا مسلط به زبان مورد نیاز پژوهش هستیم؟ آیا امکانات مالی متناسب با موضوع انتخابی خود را داریم؟ اینها نمونه هایی از پرسش های قابل طرح درباره محدودیت های پژوهش می باشند.

ج- در برخی از پژوهش ها اشاره به محدوده زمانی (مانند مطالعه ای تاریخی در دوران خلافت اموی) و مکانی (مانند مطالعه ای در سطح دبیرستان های شهر تهران) الزامی است. اگر مطالعه شما به بررسی مقایسه ای تفکرات دو مفسر قرآن باز می گردد، باید به طور دقیق، نام آنها و آثار مورد بررسی آنها را بیان نمایید. توجه داشته باشید که مرحوم علامه طباطبایی (ره) دارای ده ها عنوان کتاب در حوزه های مختلف تفسیری، فقهی، فلسفی و روایی است. اگر رساله شما به بررسی دیدگاه های وی در برخی از آثارش مربوط می شود، آنها را به صورت شفاف بیان نمایید. (ضمن آن که متوجه تناسب طرفین مورد مقایسه در پژوهش خود باشید).

پیش فرضهای تحقیق

پیش فرضها، عبارت از اصول و پایه های کلی هستند که جریان شناخت را متأثر از خویش می نمایند. در جریان این پژوهش چه چیزهایی را بدیهی و از پیش مسلم تلقی می گردند. هر چه پیش فرض های مورد پذیرش خود را بشناسیم، شناخت بهتری از خود به عنوان یک پژوهشگر و سمت و سوی تحلیل هایمان خواهیم داشت. به عنوان مثال، پیش فرضهای تفسیر در بیان آیت الله عمید زنجانی عبارتند از: ۱. قرآن کلام خداست. ۲- متن قرآن معجزه است. ۳. شمولیت و جاودانگی قرآن ۴. خلاقیت قرآن ۵. وجود پاسخ و راه حل در معضلات انسان و جامعه در قرآن ۶. قرآن موجب تأسیس شریعت است ۳۴. لذا با بیان پیش فرض های خود، در واقع شرایط فکری حاکم بر خویش را بیان نموده اید. برخی پیش فرضها به بدیهیات عمومی (مثلاً میان مسلمانان) مبدل شده و برخی دیگر از پیش فرضها شخصی ترند. ممکن است پیش فرض شخصی (امر مسلم) در نظر دیگران، فرضیه (امر محتمل)

تلقی گردد. شخصی که با پیش فرض صامت بودن) قرآن کریم، وارد حوزه تفسیر کلام الهی می‌شود، بسیار متفاوت از مفسرانی برجسته چون علامه طباطبایی (ره) می‌اندیشد که قرآن را کلامی ناطق می‌دانند^{۲۵}. این مثال نشان می‌دهد که باید در قبال پیش فرضهای خود در پژوهش بیدار و آگاه باشیم. چرا که در موارد بسیاری بر جهت گیری کلی پژوهش ما تأثیر قاطعی بر جای می‌گذارند. یک محقق در مطالعه مفهوم زمان در قرآن، با بیان این پیش فرضها به عنوان اعتقاداتش که «به اندازه یک چشم برهم زدنی نسبت به آنها تردید ندارد»، آنها را چنین می‌شمارد:

۱. خداوند متعال خالق زمان و مکان بوده و نسبت بدان داناتر از انسان هاست. ۲. خداوند متعال در زمان نمی‌گنجد و هرگونه پژوهشی در این زمینه، ناکام و نادرست است. ۳. قرآن کریم اصلی ترین و تنها منبع شناخت مفهوم حقیقی زمان است. ۴. زمان در نزد خداوند بسیار بلند مرتبه بوده و بارها مورد سوگند الهی در قرآن و نیز در احادیث قدسی قرار گرفته است. ۵. جز خداوند متعال، همه چیز در مجموعه سنن هستی قرار می‌گیرند. و از زمره این سنن زمان می‌باشد^{۲۶}.

بیان روش و ابزار بکار رفته در تحقیق علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
هر تحقیقی، روش متناسب با خود را می‌طلبد. اعتبار یک پژوهش و در حقیقت اعتبار علم منوط به شیوه روش شناخت آن باز می‌گردد. این پرسش که از چه راهی به پاسخ صحیح پژوهش خویش نایل می‌شویم. از زمره بنیادی ترین مباحث هر پژوهشی است.
با دقت به مثال زیر توجه نمایید. مثال زیر به زیبایی به توصیف روش شناخت به کار رفته در پژوهش در ابتدای کتاب پرداخته و قابل الگوگیری در نگارش طرح تحقیق رساله های دانشگاهی می‌باشد:

علامه عسگری در بیان روش بررسی کتاب خویش تحت عنوان «عقاید اسلام در قرآن کریم» با اشاره به آن که اصول عقاید اسلامی در این کتاب بر گرفته از آیات روشن قرآن کریم است، اشاره دارد که در شناخت بهتر تفسیر آیات الهی به سه گونه از انواع تفسیر قرآن اعتماد نموده است:

۱. «تفسیر روایی: تفسیر آیات به وسیله روایات، مانند آنچه سیوطی در تفسیر (الدرالمثور) و بحرانی در تفسیر (البرهان) خود آورده اند. جز آنکه من، تنها به روایاتی که صحتش را پذیرفته ام، اعتماد کرده ام، در حالی که سیوطی هر روایتی را که به دستش رسیده، در تفسیر خود آورده است. آنگونه که برخی از روایات منقوله برخی دیگر را نقض می‌کند. بدین سبب پاره ای از روایاتش را در این کتاب نقد و بررسی کرده ام. در مراجعه به کتابهای حدیث، احادیث مورد اعتمادم را از همه کتب معتبر مسلمانان اعم از صحاح و مسانید و سنن و غیره برگزفتم و به اخذ حدیث از مکتب خاصی بسنده نکرده ام. گاهی نیز به بررسی تطبیقی و مقارن بین حدیثی با حدیث دیگر پرداخته و دیدگاهی را که بر یکی از دو حدیث اعتماد کرده، با رأی دیگر مقایسه، و با اشاره به صاحب رأی، برداشت خود را با آوردن دلیل، تقویت و اثبات کرده ام. در فهم و درایت حدیث، تا سده ششم هجری را برگزیدم. این روش در مبحث: (امامان اهل بیت برای شناخت حدیث میزان ها نهاده اند) در جلد سوم معالم المدرستین آمده است.

۲. تفسیر لغوی: تفسیر آیات با اشاره به معنای واژه ها و اصطلاحات، بدان گونه که سیوطی در روایتش از ابن عباس و غیر او آورده است و چون دانشمندان لغوی گاهی با آوردن معنای حقیقی و مجازی کلمه، بحث را به درازا می‌کشند، از این روش دوری گزیدم و آن معنایی را آوردم که با سیاق آیه سازگار است.

۳. تفسیر موضوعی: تفسیر آیات یک موضوع در کنار هم، مانند فقها، در تفسیرشان از آیات احکام آورده اند. هر سه روش تفسیری مذکور، همان روش درستی است که از امامان اهل بیت علیهم السلام روایت شده است. چون اکثر آیات قرآن مجید، بیش از یک مقصود را در خود دارد، از الفاظ آیات فقط آن بخشی را که ویژه و مربوط به بحث می‌شود، آورده و غیر آن را ترک کردم تا جمع بندی مطالب برای دانشجویان آسان گردد...»^{۳۷}

به آگاهی نویسنده در خصوص روش کارش توجه نمایید. به هماهنگی روشی وی توجه نمایید. به نحوه تمرکز وی بر موضوع مورد پژوهش و اجتناب از حاشیه روی توجه کنید.

یکی از اشتباهات رایج دانشجویان این است که مباحث روش شناسی خود را با یک عبارت کوتاه مانند «روش ما مطالعه کتابخانه ای است» مختصر نموده و هیچ توضیحی را درباره شیوه مطالعه خود و نحوه بررسی اسناد پژوهشی شان ارائه نمی‌نمایند. (همچنین گاه دیده می‌شود که دانشجو در جایی که می‌تواند از روش های ترکیبی استفاده نماید، پژوهش خود را محدود به یک روش خاص نموده است.)

بنابراین توصیه می‌شود که در این بخش از نگارش طرح تحقیق، ابتدا موضوع یا موضوعات پژوهش خود را مشخص نموده (رفتار دانش آموزان یک مدرسه؟ اعراب قرآن؟ دیدگاه علامه طباطبایی؟ اخبار تاریخی؟ تفسیر قرآن؟ و...) سپس مناسب با موضوع تحقیق، منابع شناختی ایشان را بیان داشته و روش مختار خود در قبال منابع فوق را بیان نمایید. توجه داشته باشید که مهمترین موارد ارزیابی رساله شما به صحت روش انتخابی آن باز می‌گردد.

همچنین در این بخش، ابزار و وسایل مورد نیاز پژوهش (و در برخی از پژوهشهای عملی، نوع پرسشنامه) بیان می‌شود. در جریان پژوهش، اگر از پرسشنامه استفاده کرده باشید، نمونه ای از آن را در ضمیمه کلیات طرح پژوهشی بیاورید. (گاه نمونه ای از آن را در پایان رساله پژوهشی می‌آورند.) در ادامه نوع مطالعه را بیان نمایید.

اهمیت پژوهش

در بخش سوم طرح تحقیق، (بخش اول کلیات نظری طرح پیشنهادی و بخش دوم روش شناسی بود.) به بیان اهمیت پژوهش خود می‌پردازیم. چرا این پژوهش را انجام می‌دهیم؟ چه افراد و یا مؤسساتی از پژوهش ما استفاده می‌نمایند؟ آیا پژوهش فوق مورد حمایت سازمانی بوده است؟ در صورت پاسخ مثبت، هدف از توجه سازمان مربوطه به این پژوهش چه مواردی می‌باشد؟ توجه داشته باشید که هرچه اهداف به درستی مشخص و آگاهانه (براساس نیاز جامعه) در نظر گرفته شوند، بر ارزش پژوهش افزوده خواهد شد.

بهتر است که دانشگاه ها نگارش بخش تبیین نوآوری پژوهش را رسماً بر عهده اساتید راهنما بگذارند. این مسأله منجر به جدی شدن پژوهش ها و الزام دانشجویان به انتخاب موضوعات اساسی تری خواهد شد.

سازماندهی پژوهش

سازماندهی پژوهش یکی از مهمترین قسمت های پژوهش شماسست. در این زمینه به مسایل زیر با دقت توجه نمایید. معمولاً پژوهشهای دانشگاهی را می توان در یک تقسیم بندی کلی به سه بخش تقسیم نمود.

الف- کلیات طرح تحقیق می باشد که مشتمل بر دو قسمت است: ۱. طرح تحقیق (بخش کنونی) و ۲. پیشینه تحقیق. ب بدنه اصلی موضوع مورد بررسی ج نتیجه گیری قسمت اول و سوم مشخص است. اما طراحی اجزای قسمت دوم متناسب با موضوع مورد نظر می باشد. به عنوان مثال در صورتی که درصدد بررسی روش تفسیری مرحوم علامه طباطبایی (ره) باشیم، می توانیم آن را در این فصلها که به طبع دارای زیر شاخه های دیگری خواهند بود. تعریف نماییم. توجه نماییم که سازماندهی پژوهش باید مبتنی بر پرسش پژوهشگر قرار گیرد.

فصل اول: شرح حال زندگی علامه طباطبایی / فصل دوم: بررسی روش های تفسیری رایج در جهان اسلام در دوران علامه طباطبایی / فصل سوم: ویژگی های تفسیری علامه طباطبایی / فصل چهارم: تأثیر روش تفسیری المیزان بر سیر تفسیر نگاری پس از خود.

پی نوشتها:

- ۱- محمد تقی جعفری: ۱۳۷۷. تکاپوی اندیشه ها. (تنظیم و تدوین) علی رافعی. تهران (چاپ چهارم) دفتر نشر فرهنگ اسلامی، ج ۱، ص ۲۵۵.
- ۲- ر.ک: علی کورانی ۱۳۷۹. تدوین قرآن. (ترجمه) سید محمود عظیمی. تهران (چاپ اول) انتشارات سروش با همکاری مؤسسه فرهنگی طه، ص ۷۵ الی ۱۱۷. (بررسی تحریف قرآن در منابع سنیه)
- ۳- ر.ک: علی کورانی ۱۳۷۹. جسم انگاری خدا از نگاه شیعه و سنی. (ترجمه) سید محمود عظیمی. تهران (چاپ اول) انتشارات سروش مؤسسه فرهنگی طه، ص ۵۴ الی ۷۳ (وهابیت و جسم انگاری)
- ۴- برخی از نویسندگان این دو محور را در غالب چهار پرسش تعریف نموده اند که شایسته است هر دانشجویی پیش از انجام پژوهش خود آنها را مطالعه نماید: ۱. آیا موضوع مورد نظر ارزش تحقیق دارد؟ به عبارت دیگر آیا مشکلی از مشکلات فکری و معرفتی پژوهشگر و جامعه را حل می کند؟ ۲. آیا نتیجه پژوهش من تأثیر مثبتی بر فرهنگ و هویت فردی و اجتماعی اعضای جامعه خواهد داشت؟ ۳. آیا موضوع مورد نظر در سطح رساله دانشگاهی قرار دارد؟ برخی از موضوعات بیشتر مناسب قالب های یک مقاله و نه یک پژوهش دانشگاهی است. ۴. آیا توانایی انجام این پژوهش را دارید؟ خود را از نظر امری چون دانستن زبان، زمان کافی، امکانات عادی مورد نیاز پژوهش بسنجید. آیا نسبت به موضوع مورد نظر، علاقه مند می باشید؟ موضوعی را انتخاب نکنید که با روحیه، ذوق و علاقه درونی تان ناسازگار باشد. محمد سعید جمال الدین: ۲۰۰۲. **مناهج**

- ۵- **البحث و المصادر فی الدراسات الاسلامیه و العربیه**. القاہرہ (انطبعہ الخامسہ)، دار القلم للنشر و التوزیع، ص ۴۲.
- ۵- علامه محمد تقی جعفری ره می نویسد: «خدمت علماء و فقہای تشیع به اسلام، یک گرایش و علاقہ ذاتی است. یعنی آنان در اصول و مبانی اسلامی کوشش فراوان می‌کنند و بر رواج آن در دنیا علاقمندند و عشق می‌ورزند.» (محمد تقی جعفری: ۱۳۷۷، ج ۱، ص ۴۹۴) داشتن علاقہ درونی به موضوع پژوهش مورد تأکید همه آثار مربوطه بوده است. به جهت مطالعه نمونه ای از آنها ر. ک: فرامرزی رفیع پور: ۱۳۸۱ **موانع رشد علمی ایران و راه حل های آن**. تهران (چاپ اول)، شرکت سهامی انتشار، ص ۱۸۷ الی ۱۹۰. (مطالعه این بخش از کتاب فوق به همه دانشجویان توصیه می‌شود.)، رجاء وحید دویدری: ۲۰۰۲. **البحث العلمی أساسیاته النظریہ و ممارسته العلمیہ**. دمشق (الطبعه الاولی)، دارالفکر، ص ۴۰۳. دانالد آری، لوسی چسر جیکوبز: ۱۳۸۰. روش تحقیق در تعلیم و تربیت. (ترجمه) وازگن سرکیسیان و دیگران. تهران (چاپ اول) مرکز تحقیقات، مطالعات و سنجش برنامه ای صدا و سیمای جمهوری اسلامی ایران، ص ۶۹. محمد سعید جمال الدین: ۲۰۰۲. **مناهج البحث و المصادر فی الدراسات الاسلامیه و العربیه**. القاہرہ (انطبعہ الخامسہ). دارالقلم للنشر و التوزیع، ص ۴۲.
- ۶- محمد تقی جعفری: ۱۳۷۷، ج ۱، ص ۵۳۵.
- ۷- ر. ک: ترزال بیکر: ۱۳۷۷. **نحوه انجام تحقیقات اجتماعی**. (ترجمه) هوشنگ ناییب. تهران (چاپ اول) انتشارات روش، ص ۱۲۵. وی منابع موضوعیابی را عبارات از منابع منتشر شده (کتاب، مجلات، نشریات، رونامه ها)، طرحهای تحقیق جاری، مجموع اطلاعات از قبل موجود به همراه یاری محققان ذریبط که در زمینه موضوع مورد نظر کار کردند، افراد خودی که با محیط یا موردهای تحقیق آشنا هستند و دوستان روشنفکر که محقق می‌تواند به راحتی پای صحبت پر بار آنها بنشیند، می‌داند.
- ۸- ظاهر صفارزاده: ۱۳۸۰. **ترجمه مفاهیم بنیادی قرآن مجید**. (فارسی و انگلیسی)، تهران (چاپ دوم) موسسه فرهنگی جهان رایانه کوثر، ص ۱۳ و ۱۴.
- ۹- محمدبن موسی بابا عمی: ۲۰۰۰. **مفهوم الزمن فی القرآن الکریم**. بیروت (ط ۱) دار الغرب الاسلامی.
- ۱۰- همان منبع، ص ۱۳.
- ۱۱- با نقش تحقیقات پیشین در انجام یک پروژه تحقیقی مقایسه نمایید در: دانالد آری، لوسی چسر جیکوبز: ۱۳۸۰، ص ۹۰، ۸۸.
- ۱۲- محمد تقی جعفری: ۱۳۶۰. **شناخت از دیدگاه علمی و از دیدگاه قرآن**. تهران. دفتر نشر فرهنگ اسلامی، ص ۵۵۴.
- بجهت مطالعه نمونه هایی از آیات الهی مذکور: ر. ک: الحجر / ۲۱، مریم / ۹۴، الفرقان / ۲۰، یس / ۱۲، الجن / ۲۸.
- ۱۳- ر. ک: دانالد آری، لوسی چسر. جیکوبز: ۱۳۸۰، صص ۶۱۷، ۶۱۸.
- ۱۴- در علمی که به قاضی حاصل می‌شود با علمی که فقیه به دست می‌آورد، تفاوت موجود است. بعضی می‌گویند قاضی باید به علم خود عمل کند از هر دلیلی که به وجود بیاید. در صورتی که مأخذ احکام فقیه باید از طرق معتبر شرعی باشد، نه ظنی مطلق و ذوقی محض. ر. ک: محمد تقی جعفری: ۱۳۷۷، ج ۱، صص ۳۶۶، ۳۷۷.
- ۱۵- محمد بن موسی بابا عمی: ۲۰۰۰، صص ۱۹، ۲۰.
- ۱۶- شرح بیشتر ر. ک: کامیار صداقت ثمرحسینی: بهار ۱۳۸۴. (مقاله) **نحوه پرسش‌گری در رساله‌های پژوهش‌های علوم قرآنی**. فصلنامه تخصصی پیام جاویدان، سال دوم، شماره ششم، ص ۱۱۵ الی ۱۲۲.
- ۱۷- شرح بیشتر ر. ک: کامیار صداقت ثمرحسینی: تابستان ۱۳۸۴. (مقاله) **نحوه طراحی فرضیه با تأکید بر پژوهش‌های قرآنی**. فصلنامه تخصصی پیام جاویدان، سال دوم، شماره هفتم، ص ۱۱۷ الی ۱۳۰.
- ۱۸- سید محمد حسین حسینی طهرانی: ۱۴۱۴. **ولایت فقیه در حکومت اسلام**. مشهد (چاپ اول) انتشارات علامه طباطبائی، ج ۱، ص ۲۴.
- ۱۹- توجه داشته باشید که در واقع آن مرحوم در سبب ترغیب شاگردان خود به استفاده از کتابهای اساسی و رعایت استفاده

از منابع درجه اول بوده است. امری که در درجه اول خود یک فرهنگ مطالعاتی و نیاز اساسی امروز مطالعات دانشگاهی است. ر. ک: روزنامه اطلاعات: ۱۳۸۴/۸/۲، شماره ۲۳۴۷۵، ص ۶ (تحت عنوان: شیخ بهایی روزگار. به مناسبت بزرگداشت مرحوم آیت الله شعرانی در انجمن آثار و مفاخر فرهنگی).

۲۰- در دوران پهلوی تلاش وسیعی صورت پذیرفت تا در سایه ایدئولوژی باستان گرایی افراطی در کنار انفعال همه جانبه رژیم منگور ورود ایران به صورت حمله عرب تعریف شود. که خود نشاندهنده اهمیت ابعاد فرهنگی و سیاسی این نوع از تعاریف می‌باشد.

۲۱- برای مطالعه بیشتر در این زمینه ر. ک: سید مرتضی عسکری: بی تا. **نقش ائمه در احیاء دین**. مجمع علمی اسلامی، ج ۲، ص ۱۳ الی ۱۶. نیز به جهت مطالعه نمونه مناسبی از تعاریف اصطلاحات اسلامی ر. ک: سید مرتضی عسکری: بی تا. **عقاید اسلام در قرآن کریم**. (ترجمه) محمد جواد کریمی، (چاپ اول) مجمع علمی اسلامی.

۲۲- سید مرتضی عسکری: بی تا. **نقش ائمه در احیاء دین**، صص ۱۴، ۱۵. شرح بیشتر در این زمینه ر. ک: سید مرتضی عسکری: ۱۳۷۹. **ترجمه معالم المدرستین**. (ترجمه) محمد جواد کریمی. قم (چاپ اول) دانشکده اصول دین، ج ۱، ص ۱۲۷ الی ۱۲۹ و ص ۱۴۷ الی ۱۴۹.

۲۳- به جهت مطالعه بیشتر درباره تعاریف و به ویژه تعاریف عملی ر. ک: فرامرز رفیع پور: ۱۳۷۸. **کندوکاوها و پنداشته‌ها. مقدمه‌ای بر روشهای شناخت جامعه و تحقیقات اجتماعی**. تهران (چاپ دهم)، شرکت سهامی انتشار، ص ۱۳۶ به بعد.

۲۴- ر. ک: عباسعلی عمید زنجانی: ۱۳۷۹. **مبانی و روشهای تفسیر قرآن**. تهران (چاپ چهارم) سازمان انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، ص ۲۰ الی ۲۳.

۲۵- یکی از مباحث جریان‌ات روشنفکر مایانه در ایران و بلکه در جهان اسلام، متأثر از روش شناسی علم غربی، تأکید بر «صامت بودن قرآن» به عنوان یک پیش فرض بوده است. هر پیش فرضی دارای تبعات نظری دیگری می‌باشد. یکی از نتایج این پیش فرض پذیرش عدم ثبات برای مفاهیم دینی خواهد بود. که خود در بردارنده پیامدهای نظری دیگری است. ر. ک: عبدالله جوادی عاملی: ۱۳۷۸. **شریعت در آئینه معرفت**. (تنظیم و ویرایش) حمید پارسانیا، تهران (چاپ دوم)، مرکز نشر اسراء، ص ۱۳۶ (وحی و شریعت ناطق)، ص ۱۴۵ (ثبات و بازسازی دین)، نیز: سید محمد حسین حسینی طهرانی: ۱۴۱۰. **ق. نور ملکوت قرآن مشهود** (چاپ اول) انتشارات علامه طباطبائی، ج ۱، ص ۱۰۷ (آیات داله بر آنکه قرآن واضح، روشن و بدون ابهام است). هر دوی این آثار در واکنش به این نوع از دیدگاه‌ها نگاشته شده اند.

۲۶- محمد بن موسی بابا عمی: ۲۰۰۰. ص ۱۱.

سید مرتضی عسکری: بی تا. **عقاید اسلام در قرآن کریم**. صص ۱۲، ۱۳. به جهت آشنایی بیشتر با روش علامه عسکری بویژه در نقد متون تاریخ اسلام ر. ک: رمضان محمدی: بهار و تابستان ۱۳۸۲. **(مقاله) علامه سید مرتضی عسکری و نقد متون تاریخ اسلام**. فصلنامه اطلاع رسانی پژوهشی پژوهش حوزه. سال چهارم، شماره ۱۳ و ۱۴. ص ۲۶۴ الی ۲۸۵.